

interpreteris : certius tamen est idibus Maii Valentianum elisis faucibus inventum esse, ac non nisi per duos menses inhumatum mansisse, quam ut in autumnum rejici possint illius exequiæ. Dicendum igitur has duas voces, *superiorem ætatem*, nihil aliud nisi peractam æstivorum calorum partem illic sonare.

In antiquis editionibus hujus opellæ inscriptio erat : *Oratio funebris de Obitu Valentianii imperatoris*; in Romana editione : *In Obitu Valentianii junioris augusti Concio funebris*. Variant quoque in hoc titulo scripti codices; non enim desunt, qui illam exhibeant in eam formam : *Incipit tractatus de Obitu imperatoris Valentianii junioris*; sed in multo pluribus ita exprimitur : *Incipit de Consolatione* (in quibusdam *epistola de Consolatione*) *Valentianii*, alicubi additur *et junioris*. Hinc autem liquet in lemnatis Operum multa pro libitu adjici solere a librariis, sed inter istas leviculas diversitates facile dignoscitur germana inscriptio. Et in hac sane magnos auctores habuit Ambrosius, quos sequeretur. Commentationi, quam de morte filiiæ scripsit Cicero, titulus præfigitur *Consolatio*. Plutarchus etiam librum edidit *de Consolatione ad Apollonium*. Sed nullius auctoris plures descriptiones eò titulo insignitiæ sunt, quam Senecæ philosophi, a quo eandem epigraphen tribus libellis inditam reperias.

SANCTI AMBROSII,

MEDIOLANENSIS EPISCOPI,

DE OBITU VALENTINIANI CONSOLATIO^a.

1173 1. Etsi incrementum doloris sit, id quod A tur, advenit. Et iste tamen vel morte sua voluit doleas, ^b scribere; quoniam tamen plerumque in ejus, quem amissum dolemus, commemoratione requiescimus; eo quod in scribendo dum in eum mentem dirigimus, intentionemque deligimus, videtur nobis in sermone reviviscere : signare aliquid de Valentianii junioris ultimis cordi fuit; ne aut obliterasse silentio bene meriti de nobis ^c pignoris memoriam videremur, atque iuhonoratam reliquisse, aut refugisse incentivum dolendi, cum doluisse plerumque solatium sit dolentis : simul cum de ipso aut ad ipsum loquor, tamquam de præsentem vel ad præsentem mihi sermo sit.

2. Quid igitur primum deseam? Quid primum amara conquestione depleam? Conversi sunt dies nobis votorum nostrorum in lacrymas; siquidem B Valentianus nobis, sed non talis qualis speraba-

implere promissum; sed nobis acerbissima est facta ejus, quæ exoptabatur, **1174** præsentia. Utinam adhuc nobis abesset, ut sibi viveret! Sed ille non passus, cum audiret Alpes Italiæ hoste infestari barbaro, maluit periclitari se, si Gallias derelinqueret, quam nostro desse periculo. ^d Magnum crimen agnoscimus imperatoris, quod Romano voluit subvenire imperio! Hæc causa mortis, quæ plena laudis. Solvamus bono principi stipendiarias lacrymas; quia ille nobis solvit etiam mortis suæ stipendium.

3. Nec tamen flendi admonitio necessaria. Flent omnes, flent et ignoti, flent et timentes, flent et inviti, flent et barbari, flent et qui videbantur ini-

mi. ^e Quantos iste de Galliis usque huc totius tractu itineris populorum egit gemitus? Omnes enim non tam-

rem et imperium ejus animo essent, infra memoratur.

^e Hic Virgiliana est imitatio e lib. vi *Æneid.*, ubi sic habes :

Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem
Campus egit gemitus?

Ex iis autem quæ narrat Ambrosius, intelligitur Valentianum e Galliis nondum excessisse, cum extinctus est; immo in ipsa civitate Vienna, ubi eum moratum in hac oratione testatur sanctus noster, hanc mortem contigisse communiter affirmant historici. Quod vero ad mortis genus iidem inter se dissentiunt. Rufinus lib. ii *Histor.* cap. 31 et Sozomenus lib. vii, cap. 22, edit. Vales., literis produnt alios esse, qui hunc principem dolo Arbogastis neccatum scribant, alios qui ipsum propria manu sibi

^a Scripta anno 392.

^b Rom. edit., *referre... eo quod dum in eum*. Sed verbum *scribere* videtur Ambrosius ipse reposuisse, cum orationem suam in librum transformavit.

^c De Valentiano in hac opella passim Ambrosius tamquam de charissimo filio loquitur. Sed cum pariter ab eodem principe parentis nomine et loco habitum cum ex subjecta peroratione intelligimus, tum ex epistola 53, ad Theod., quemadmodum ibidem observatum est.

^d Omnes edit. et pauci mss., *Magnum discrimen*; sed verisimile est scriptores librarios vocem *discrimen* præcedenti voce *periculo* ductos posuisse; cum tamen sensus maximæ partis mss. qui *crimen* legunt, concinnior sit. Quinam porro essent barbari, a quibus imperio periculum impenderet, non facile dicetur; nam et alios existisse qui amico erga imperato-

quam imperatorem sibi, sed tamquam parentem publicum obisse domestico fletu doloris illacrymant, suaque omnes funera dolent. Amisimus enim imperatorem in quo duo prius acerbant dolorem, annorum immaturitas, et consiliorum secretus. In his ego fleo, sicut dixit Propheta: *Oculi mei caligaverunt a fletu; quia elongavit a me*, **1175** *qui consolabatur me* (Thren. 1, 16). Oculi mei non solum corporis, sed etiam mentis hebetati sunt, et quadam cecitate omnis sensus obductus est; quoniam ereptus est mihi, qui convertit animam meam, et ad spem maximam de summa rerum desperatione revocavit.

4. *Audite, omnes populi, et ridete dolorem meum. Virgines meae et juvenes mei abierunt in captivitate* (Ibid., 18): sed cognito quod de Valentiniani essent partibus, liberi reverterunt. Militavit hostis barbarus imperatori adolescenti, et sua oblitus victoriae, memor fuit imperialis reverentiae. Laxavit sponte quos ceperat, excusans quod ignorasset haloc. Nos adhuc murum Alpibus addere parabamus: Valentiniani gratia non exspectavit Alpinum vallum, fluenta amonium, aggeres nivium, sed Alpes et fluvios supergressa, muro nos sui imperii protexit. Unde propheta Threni mihi utendum videtur exordium: Quomodo moreret Italia, quae abundabat gaudiis? *Plorans ploravit in nocte, et lacrymae illius in maxillis ejus. Non est qui eam consoletur ab omnibus qui diligunt eam. Omnes qui amant illam, desperaverunt eam. Omnis populus ejus ingemiscens* (Ibid., 11).

5. Et quia de Hierusalem^b dictum est: *Plorans ploravit in nocte*; et nostra Hierusalem, id est, Ecclesia, ploravit in nocte; quoniam qui eam splendidiorem fide sua et devotione faciebat, occubuit. Merito ergo plorans ploravit, et adhuc lacrymae ejus in maxillis ejus. Ubertatem quidem flentium solet vultus humescens declarare infusio, cum lacrymis genae rorant; sed quia scriptum est: *Genae ejus sicut phialae aromatis gignentis unguentaria, labia ejus lilia distillantia myrrham plenam* (Cant. v, 13); ^c mystica Ecclesiae gratia

laqueum nexuisse asserant. Sed et Augustinus etiam libro v de Civit. Dei cap. 26 utramque opinionem incertus refert: quarum ultimam solam proponit Prosper in Chronico, et alii. Verumtamen ab ijs, qui sic sen iunt, hanc Orationem nunquam fuisse lectam manifestum est. Nam praeter alia, ubi dissidium inter Valentinianum atque Arbogastem exortum narrat, ita rem exponit, ut aperte intelligamus imperatoris mortem comitis sceleri attribuentem esse. Ut caetera vero deessent argumenta, quod ubique Ambrosius noster de salute Valentiniani tamquam de re omnino certa loqui non dubitat, satis ostendit eum principem non a se ipso vim passum esse. Inde est quod non solum Hieronymus, Aurel. Victor in Epitoma, et multi catholici hujus principis exitum Arbogasti perfidiae acceptum ferunt, sed etiam Ariani, ut Philostorgius, lib. xi, cap. 4, et idololatrae, ut Zozimus lib. iv. Cum vero idem significant nefarium illum comitem, quo invidiam hujusce feceris abs se amolitur operam dedisse, ut caetero nexo ad guttur lineo reperiretur, atque ita in Valentiniano desperationis praebere suspitionem; credibile est eundem etiam hand alio consilio, ut extincti corpus referretur in Italiam, veniam dedisse. Quod

A deflentis accipitur, quae in obitu Valentiniani bonum doloris sui effudit unguentum, et vitam ejus predicando concelebrat. Cui mors obesse non potuit, eo quod odor praedicationis universorum ore celebrabilis fetorem omnem mortis abolevit.

6. Flere igitur Ecclesia pignus suum, et lacrymae ejus in maxillis ejus. Quae sit maxilla audi: *Qui percusserit in maxillam, praebet ei et alteram* (Luc. vi, 29); eo quod in dolore sit patiens, ut poeniteat verberantem. Percussa eras, Ecclesia, in maxilla tua; cum amiteres Gratianum: praebuisti et alteram, quando tibi Valentinianus ereptus est. Merito tibi non in una maxilla, sed in utraque sunt lacrymae; quia pie germanum utrumque deploras. Ploras igitur, Ecclesia, et fletu genae tuae velut fluentibus quibusdam stillicidiis pietatis exundant. Quae sunt istae genae Ecclesiae? De quibus alibi ait Scriptura: *Ut corium malorum granatorum genae tuae* (Cant. vi, 6). Istae sunt genae in quibus solet nitere verecundia, pulchritudo fulgere: in quibus aut flos juventutis, aut perfecta aetatis insigne est. In obitu igitur fidelium imperatorum quidam fidei pudor, quidam Ecclesiae verecundia est: et in tam immatura **1176** morte piorum principum omnis Ecclesiae modestior pulchritudo est.

7. Plorat Ecclesia in sapientibus suis, qui velut caput Ecclesiae sunt: *oculi enim sapientis in capite ejus* (Eccl. ii, 14). Plorat in oculis, hoc est, in suis fidelibus; quia scriptum est: *Oculi tui sicut columbae, extra taciturnitatem tuam* (Cant. iv, 1); eo quod videant spiritualiter, et noverint ea, quae viderint, tacere mysteria. Plorat in sacerdotibus suis, qui sunt sicut genae Ecclesiae, in quibus est barba Aarona (Psal. cxxxii, 2), hoc est, barba sacerdotalis, in quam de capite descendit unguentum. Isti sunt in quibus est pulchritudo Ecclesiae, in quibus flos ejus gratior, in quibus aetas perfectior: qui velut cortices malorum puniceorum decorem foris praeferaut abstinentia corporali, intus autem commissam sibi ple-

antem ad inimicitiae causas pertinet, in animam facile nobis inducimus Arbogastem, cum ducem admodum in principem suum exerceret tyrannidem, futurum praevideisse, ut si in Italiam imperator traiceret, eum amicorum ope, et maxime Theodosii acceptarum injuriarum poenas repetiturum, quod antevertendum ipse putavit.

^a In ipso flore adolescentiae necatum fuisse Valentinianum passim testatur Ambrosius, et idem quoque de Gratiano significat non uno loco. Et certe priorem illum anno aetatis vigesimo extinctum esse accuros conveniunt: hujus autem etsi Fulg. Victor interitum referat ad annum aetatis 38, ibi tamen legendum 26 contendit Baronius; immo etiam non desunt, qui eundem eum occubuit, anno 24 majorem fuisse aegent. Vide Socratum lib. v, cap. 41, S. zozimenum lib. vii, cap. 13, et alios.

^b Mss. aliquot, *dictum est: Ploravit. Et nostra, etc.*

^c Ita mss. plures ac potiores: edit. autem vet. et mss. nonnulli, *mystice Ecclesiae gratia*; R. m. edit., *myrrha mystica, etc.*

^d Barbam ipsam intelligit, ait Nannius, quae est perfecta aetatis insigne; unde postea barbae Aarona mentionem facit.

hem diversæ ætatis et sexus foveant sapientia spiritali, obiecti quidem sæculo ad injurias, ^a sed interna mysteria dividentes. Plorat in virginibus suis, quæ sunt sicut lilia, et lilia myrrha plena, candorem integritatis, et mortificatæ corporalis illecebræ gloriam præferentis.

8. In his ergo flet, sicut scriptum est : *Via Sion lugent, sacerdotes ejus ingemiscunt, virgines ejus abductæ, et ipsa indignatur intra se (Thren. 1, 4).* Et intra se quidem indignatur, ad Valentinianum autem dicit : *Assumam te, et inducam in domum matris meæ et in secretum ejus quæ concepit me. Potum tibi dabo a vino operosi unguenti (Cant. viii, 2),* hoc est, multi operis, ^b multi odoris unguento a fluxu malorum granatorum meorum; ut bibat vinum quod lætificat cor hominis (*Psal. ciii, 15*), et defluat in eum malorum granatorum fluxus, in quibus multus et diversus est fructus. Sermo enim multorum sensuum, et de diversis Scripturis abundans, sermo angelorum, sermo apostolorum ac prophetarum, quos uno velut corio Ecclesia sancta complectitur, malorum fluxus est granatorum.

9. Videns hæc Valentinianus integræ plena gratiæ, respondet : *Misericordiæ Domini quod non defecimus; quia non sunt consummatæ miserationes ejus. Renovabit illas sicut lux matutina (Thren. iii, 12).* Multi sunt gemitus mei, et cor meum defecit. *Sors mea Dominus, dixi; ideo sustinebo eum. Bonus est Dominus sustentibus eum, animæ quæ querit eum. Bonum est sperare in salutare Domini Bonum est viro cum portaverit jugum grave in juventute sua : sedebit singulariter, et silebit; quia tulit jugum grave (Ibid., 24 et seq.).* Et ille quidem se suarum virtutum remuneratione solatur; eo quod in juventute sua labores absorbit, pericula multa toleravit; jugum maluit grave: ^c emendationis propositi, quam molle illud ac plenum ^d deliciarum, vivida mentis cervice portare.

10. Beatus plane qui vel in senectute ^e correxit errorem, beatus qui vel sub ictu mortis animum averit a vitiis. *Beati enim quorum tecta sunt peccata (Psal. xxxi, 1);* quia scriptum est : *Desine a malo, et fac bonum, et inhabitabis in sæculum sæculi. (Psal. xxxiii, 15).* Quicumque ergo **1177** desierit a peccatis, et fuerit ad meliora in quacumque conversus ætate,

A habebit superiorum indulgentiam peccatorum, quam fuerit vel poenitendi confessus affectu, vel corrigendi averatus ingenio. Sed huic cum plurimis veniæ societas emerendæ; ^f plurimi enim sunt qui se a peccatis et lubrico juventutis in senectute revocare potuerunt: rarus autem qui in juventute grave jugum se in sobrietate portaverit. Hoc est illud jugum, de quo Dominus in Evangelio ait : *Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et ego vos reficiam; tollite jugum meum super vos (Matth. xi, 28, 29).* Si quis ergo antequam gravi oneretur peccatorum sarcina, tulerit jugum in juventute, singulariter sedebit: non cum plurimis conferendus, sed cum illo qui potest dicere : *Quoniam tu singulariter in spe constituisti me (Psal. iv, 10).*

B 11. Sed forte dicas: Quomodo jugum grave dicit Hieremias, cum in Evangelio Dominus dixerit : *Jugum meum suave et onus meum leve est (Matth. xi, 29)?* Ac primo discet, quia ^g Grævus jugum tantummodo posuit, non addidit grave. Tamen et illud advertet, quia etsi ita esset in Threnis (*Thren. iii, 27*), in Evangelio tamen jugum suave dixit, et onus leve, non jugum leve. Potest enim grave jugum Verbi esse, sed suave: grave adolescenti, grave juveni, cujus ætas est florulentior; ut nolit iugo Verbi subjiciendam animi præbere cervicem. Potest et grave Verbi jugum ^h videri propter onera disciplinæ, austeritatem correctionis, pondus abstinentiæ, restrictionemque lasciviæ; suave tamen esse fructu gratiæ, spe remunerationis æternæ, purioris conscientie suavi etc. C Tamen jugum Verbi suave dixit, onus obedientiæ leve; quoniam ei qui jugum Verbi patienti cervice susceperit, disciplinæ onus grave esse non poterit.

12. Qui ergo tulerit a juventute jugum, singulariter sedebit, et silebit, revelata sibi gaudens divinæ remunerationis æterna mysteria. Aut certe silebit, non opus habens excusatione peccati, quod matura confessione prævenit, et propterea correctione deposuit. Non enim dicitur huic : *Quæ in juventute non congregasti, quomodo invenies in senectute (Eccl. xxv, 5)?* Potest autem et sic intelligi, quoniam qui cito portaverit jugum Verbi, hoc est, a juventute, non se miscet cum juvenibus, sed sedebit seorsum et silebit; donec plena se perfectione virtutis erudiat,

Ambrosium non temere dixeris.

ⁱ Non ex hoc solo loco, sed ex aliis pluribus cognoscere est Ambrosium varias Scripturæ versiones consulere solitum. Certe quidem habetur tantum, apud LXX. *Ἀγαθὸν ἀνδρὶ ὅταν ἄρρη ζυγὸν*, etc. sed vocem grave admittunt vulgo Patres Latini, ut puta Hilarius Enarr. in psal. cxviii, v. 11. *Beih*, et Cassiodorus in eundem psal. vers. 147, quod vide or imitationem ab Ambrosio, serm. 9 in hunc ipsam psal., ubi eadem habet. Nobilitas distinctionem inter propheticum illud jugum atque Evangelicum ab Ambrosio hic propositam referens : *Quomodo jugum grave... dixerit Dominus : Jugum meum suave*, etc. ? subjungit : *Interpres Theodoret. quia tollit super se ipsum jugum grave.*

^j Omnes edit., *videri præ pondere* (in edit. Rom., præ eliditur) *disciplinæ, austeritate*, etc.; omnes mss., e contrario, ut in corpore:

^a Rom. edit. sola. *sed intus mysteria dividentes.* Observat autem P. Nannius allusionem fieri ad corticem seu cicum malorum granatorum, quo grava intus dividuntur.

^b Sic omnes mss. a quibus vet. edit. eo tantum recedunt, quod pro *unguento*, legunt *unguenti*: at Rom. edit. utramque vocem censuit excludendam.

^c Unus mss. *emendationis propositi*; alius, *eminentioris propositi*.

^d Vet. edit. ac mss. nonnulli. *deliciarum invidia mentis*; Rom. edit., *deliciarum invitamentis*: mss. autem magno numero, ut in contextu, paucis exceptis, ubi legitur, *divitiarum mundi mentis cervice*, etc.

^e Cod. Reg., *surrexit ab errore*.

^f Cicerone in Orat. pro M. Cato: *Ac multi... summi homines, et clarissimi cives fuerunt, quorum cum adolescentiæ cupiditates deseruissent, eximie virtutes, firmata jam ætate, exstiterunt.* Ad quæ verba spectasse

et magnam **1178** induat animo patientiam : dabitque percipienti maxillam suam, etiam cædis ^a contemnens injuriam; ut mandatis obsequatur cœlestibus.

15. Magnum est enim vel abstinere a vitiis juventutis vel eam in ipso juventutis vestibulo derelinquere, atque ^b ad seriora converti; lubricæ enim et perplexæ sunt viæ juventutis. Denique Salomon ait : *Tria mihi impossibilia sunt intelligere, et quartum quod non cognosco. Vestigia aquilæ volantis, et vias serpentis in petra, et semitas navis navigantis, et vias viri in juventute* (Prov. xxx, 18, 19). David autem ait : *Delicta juventutis meæ et ignorantiam meam ne memineris* (Psal. xxiv, 7). Juvenis enim non solum fragilitate lubricæ ætatis prolabitur, verum etiam ignorantia cœlestium mandatorum plerumque delinquit : cito autem meretur veniam, qui præterdit ignorantiam. Propheta itaque **B** dicit : *Delicta juventutis meæ et ignorantiam meam ne memineris. Non dicit : Delicta senectutis meæ, et scientiæ meæ ne memineris; sed quasi propheta, qui cito correxerit et emendaverit vitia juventutis, ætatem ignorantiamque præterdit.*

14. Valentinianus quoque etiam in delicto Prophætæ similis ait : *Delicta adolescentiæ et ignorantiam meam ne memineris. Nec solum dixit, sed etiam ante correxit errorem, quam disceret esse lapsum alicujus erroris. Itaque dicit : Correctionem juvenutis meæ ne memineris. Error in pluribus est, in paucis correctio.*

15. Et quid jam de aliis dicam, qui etiam ludo juvenutis putaverit abstinendum, resecandam ^c ætatis licentiam, severitatis publicæ duritiem molliendam, lenitatem senectutis in alienis annis deferendam ei, qui in periculum convicti criminis vocaretur? Ferebatur primo ludis circensibus delectari :

^a Omnes edit.; *contentus injuria*; mss. nonnulli, *contenta injuria*, plures ac probatiores, *contemnens injuriam*.

^b Ita mss. uno et altero excepto, ubi habetur *ad superiora* : contra vero edit. omnes efferunt, *ad saniora*. Quæ quidem lectio etsi usitator videatur, licet tamen dicere *ad seriora* sin minus pro *ad magis seria*, saltem pro *ad magis sera*, intelligo *studia senectutis*.

^c Mss. aliquot, *ætatis lætitiæ*. Et hic etiam non pauca sunt, quæ alludere ad citatam Ciceronis orationem existimamus.

^d Ex hoc loco deprehenditur Philostorgii adversus hunc principem iniquus animus; is enim de illo agens lib. xi, ita loquitur : *Cum ursis ac leonibus uteretur, annum agens vicesimum, vita simul atque imperio, et ferarum venationibus privatus est*. Sed quod evidentius signum emendationis edere potuit Valentinianus, quam quod solemnioribus etiam diebus hujusmodi abstineret spectaculis, et feras ipsas, quas ex Africa remotioribusque regionibus adduci consuevisse in lib. ii Officiorum, cap. 21, num. 109, observatum est, interficij jussit?

^e Rom. edit., *negotia etiam in gulfibus... ducerentur, ut Daniellæ spirita adolescentem videret senilem ferre sententiam* : vet. autem edit. ac mss. nobiscum conveniunt, nisi quod in paucis tantum mss. invenitur particula *quæ post æd senilem*.

^f Jejunium hoc erat quidem ecclesiasticum, et non mere voluntarium, cum subjiciatur infra : *Quo et religioni sacræ satisfaceret*; non tamen liberum erat imperatori ejusdem jejunii diebus convivia ducibus suis solemniter exhiberi solita non præbere;

sie istud abstersit, ut ne solemnibus quidem principum natalibus, vel imperialis honoris gratia ^d circenses putaret esse celebrandos. Aiebant aliqui ferarum eum venationibus occupari, atque ab actibus publicis intentionem ejus abduci : omnes feras uno momento jussit interfici.

16. Audire in consistorio ^e negotia, et Daniellæ spiritu, in quibus dubitarent senes, vel personæ alicujus contuitu ducerentur, congruam vero adolescentem videres senilemque ferre sententiam. Jactabant invidi, quod præmature prandium peteret : cœpit ita frequentare ^f jejunium, ut plerumque ipse impransus **1179** convivium solemniter suis Comitibus exhiberet : quo et religioni sacræ satisfaceret ^g et principis humanitati.

17. Scenicæ cujusdam forma ac decore deperire Romæ adolescentes nuntiabatur : jussit eam ad comitatum venire. Missus pretio depravatus, sine mandati effectu rediit : alterum misit, ne voluisse emendare vitia adolescentum, et non potuisse videretur. Datus est obtrectandi alicuius locus; deductam tamen nunquam ^h aut spectavit, aut vidit. Postea redire præcepit; ut et omnes agnoscerent irritum ejus non esse mandatum, et adolescentes doceret ab amore mulieris temperare, quam ipse qui potuit habere in potestate, despexerat. Et hæc fecit, cum adhuc non haberet uxorem, et tamen exhiberet sui tamquam vinculus conjugio castitatem. Quis tam dominus servi, quam ille sui corporis fuit? Quis tam aliorum arbiter, quam ille suæ censor ætatis?

C 18. Quid de pietate ejus loquar? qui cum homines nobili ortos genere, ⁱ et locupletis prosapia, quæ cito movere invidiam solet, regiæ cupiditatis acca-

maxime cum inter eosdem duces plurimi adhuc ethnicam sequerentur religionem.

^a Mss. non pauci, et *princeps* (unus, et *ne princeps*) *humanitatis, scenicæ alicujus forma, et decore deperiret. Romæ adolescens nobilis nuntiabatur, jussit, etc.* Minus commode. Exstat porro in Cod. Theod. lex 5 de Scenicis anni 389, quæ prohibet idem hic Valentinianus *Thymelicam*, id est, scenicam mulierem, quæ modos et sultationes facit in thymele quæ orchestra pars erat, *ex Urbe abduci*. Hanc legem fortasse Ambrosii datam autumat Godefredus, nec male ad hanc referri historiam.

^b Aut *spectavit*, nempe in scena : *aut vidit*, privatim videlicet.

^c Mss. aliquot, *locupletes prosapia*. Sed hoc loco gravius discrimen in distinctione membrorum, quam in vocibus. Etenim omnes edit. sic interperungunt consequentia, *quæ cito movere invidiam solet regiæ cupiditatis, accusator urgetur, etc.* : mss. vero ita distinguunt, *quæ cito movere invidiam solet, regiæ cupiditatis accusator urgetur, etc.* Evidens sane est hunc ultimum sensum multo præstare; in priori enim crimen sive accusationis caput non exprimitur, secus vero in posteriori, nimirum accusatio *regiæ cupiditatis*, hoc est, affectati throni ac regii nominis. Quod porro negabat imperator passurum se esse, ut quidquam cruentum *diebus sanctis stateretur*, extra controversiam est paschales ferias hic designari, quæ hoc nomine propter festi præcellentiam appellabantur. Ambrosius de illis ita loquitur, epist. 20, num. 6 : *Itaque sanctis diebus hebdomadis ultimæ, quibus solent debitorum lazari vincula, etc.* Veneratio autem horum dierum hic in Valentiniano erat eo laudabi-

sator urgeret, præfectus insisteret, respondit ut nihil a cruentum sanctis præsertim diebus statueretur. Et cum post aliquot dies accusatoris legeretur libellus, calumniam a pronuntiavit, accusatum libere, donec præfectus cognosceret, observare jussit. Neque ante aut postea quisquam tanti criminis sub adolescente imperatore formidavit invidiam. Risit adolescens, quod robusti metuunt imperatores.

19. Miserat propter recuperanda templorum jura, b sacerdotiorum profana privilegia, cultus sacrorum suorum, Roma legatos; et, quod est gravius, senatus nomine nitebantur. Et cum universi, qui in consistorio aderant, christiani pariter atque gentiles dicerent esse reddenda, solus velut Daniel (*Dan. xiii, 35*), excitato in se Dei Spiritu, arguebat perfidiæ christianos, gentilibus obviabat dicens: Quod pius frater eripuit, quomodo a me putatis esse reddendum? cum in eo et religio lædatur et frater, a quo se nollet pietate superari.

1180 20. Et cum paterno conveniretur exemplo, quod sub patre suo ea nullus abstulerat, respondit: Patrem meum laudatis, quia non abstulit; nec ego abstuli. Numquid pater meus reddidit, ut me debere reddere postuletis! Postremo etiamsi pater reddidisset, frater abstulerat, imitatore in ea parte fratris esse me mallet. Aut numquid meus pater augustus fuit, et frater non fuit? Par utrique debetur reverentia, et par utriusque est circa rempublicam gratia. Utrumque imitabor: ut et non reddam quod pater reddere non potuit; quia nullus abstulerat: et servem quod a fratre est constitutum. Postulet parens Roma alia quæcumque desiderat: debeo affectum parenti, sed magis obsequium debeo salutis auctori.

21. Quid de amore provincialium loquar, vel quod eos ipse complectebatur, vel qui ab iis consultori suo rependebatur, quibus nihil unquam indici passus

lior, quod non modo lege 3 de Indulg. crim. a Valentiniano seniore lata, quæ in hoc festo variorum scelerum fontes solvi jubebat, rei majestatis excipiebantur; verum etiam tribus aliis legibus, quas hic ipse Valentinianus noster annis 381, 384, et 385 promulgavit.

a Rom. edit. cum superior. edit., *calumniam pronuntiaturus*; at sequenti versu eadem sola, *obversari jussit*; mss. autem utrobique, ut nos in textu.

b Mss. nonnulli, *sacerdotum jura*. Duobus porro diversis temporibus gentiles religionum suarum restitutionem a Valentiniano juniore postulaverunt, anno scilicet 384, quo præfectus Romæ Symmachus erat, cujus Relationi Ambrosius epistola 17 et 18 respondit. Cum autem tum temporis nihil impetrassent, occasione, ut autumabant, commodiorem nacti, reducere nimirum Constantinopolim Theodosio, et Valentiniano in Galliis ab Arbogaste in servitutem propemodum redacto, priorem suum conatum, sed effecto irrito, iteraverunt. De hac ultima petitione loquitur hoc loco sanctus Præsul, quam paulo ante obitum hujus principis ei oblatam infra significat. Utramque autem egregie distinguit epist. 57, ad Eugenium, unde Paulini error detegitur ad legationem Cæsari in Gallias missam duos Ambrosianos libellos referentis, ut ad eandem epistolam observavimus. Quod vero priorem relationem hic silentio Ambrosius præterit, et modestiæ causa facit, ne se ipse laudare videretur, et honoris in Valentinianum, ad quem

A est? Præterita, inquit, non queunt solvere, novæ poterunt sustinere? c Ex hoc laudant provincie Julianum: et ille quidem in robusta ætate, iste in processu adolescentiæ; ille plurima reperit, et exhaussit omnia; iste nihil invenit, et omnibus abundavit.

22. Audivit in Transalpinis partibus positus, ad Italiæ fines barbaros propinquasse: sollicitus ne alieno hoste suum regnum attentaretur, venire properabat, cupiens dimittere Gallicana otia, et pericula nostra suscipere.

23. Hæc mihi cum aliis communia. Illa privata, quod sæpe me appellabat absentem, d et a me initiandum se sacris mysteriis præferbat. Quin etiam cum rumor quidam ad Viennensem pertulisset urbem, quod invitandi ejus ad Italiam gratia eo pergerem; quam gaudebat, quam gratulabatur me sibi optato adfore! Mora ei adventus mei prolixior videbatur. Atque utinam adventum ipsius nullus prævenisset nuntius!

24. Jam promiseram me profecturum, respondens e vel honoratis petentibus, vel præfecto, ut tranquillitati Italiæ consulere, me sicut superfluo ingerere non possem propter 1181 verecundiam, ita necessitatibus non defuturum. Confirmatum hoc erat: f ecce postridie litteræ de instruendis mansionibus, invectione ornamentorum regalium, aliisque ejusmodi quæ ingressurum iter imperatorem significarent. Quibus rebus ab ipsis a quibus fuerant postulata, intermissa legatio est.

25. Reus mihi videbar speratæ meæ præsentis nec impletæ: sed utinam viventi tibi hunc deberem reatum! Excusarem quod nulla tua audissem pericula, nullas tuas accepissem litteras, quod non potuissem propriis animalibus occurrere, etiamsi iter ingressus essem. Itaque securus veniæ, dum dies subduco, adventus tui iter lego; ecce g rescriptum

secundæ repulsionis gloria redibat universa.

e Julianum apostatam intellige, a quo nonnulla provincialibus remissa discimus ex lege 11 de Immunit. conc., lege 4 de Indulg. debit., et lege item 1 de Aur. Coron. Eiusdem principis liberalitatem ethnici scriptores mirum quantum efferant. Adists Libanium et Mamertinum in ejus Orat. panegy. et Ammianum lib. xxv Hist. cap. 4, quem locum cum iis quæ lib. xvi, cap. 5, idem dixerat, ægre conciliari fatetur Valesius.

d Vet. edit. cum parte mss., et a me *initiatum*. Rom. cum alia parte, et a me *initiatum*; quod potius habendum sequentia plane persuadent; quibus etiam addere licet, quæ ad Theodosium epist. 53, num. 2, scribit vir sanctus.

e Quinam dicantur honorati, explicatum est ad lib. II Offic. cap. 29, num. 150. Quod autem subdit se ab adenando imperatore verecundia revocari, plane congruit cum epist. 1, ad Gratian, num. 1.

f Mss. non pauci: *Ecce post triduum*. Continuo vero post *instruendis mansionibus*, quarum hic fit mentio, nihil aliud significatur, quam publica quædam diversoria, quæ principibus iter facturis, rectoribus, atque adeo militibus ipsis præparabantur, cum proficiscerentur in expeditionem. Vide Cassiodorum lib. xii Variar. epist. 18 et epist. 19.

g Ad id quod hic legimus, *rescriptum accipio*, referenda sunt illa ex epist. 53, n. 2, ut a me *baptismate initiaretur, scribendum arbitratus est*; unde haud

accipio, ut sine mora pergendum putarem, eo quod vadem fidei tuæ habere me apud Comitem tuum velles. Num restiti? num moratus sum? Additur eo ut properarem cœnis, nec arbitrarer causam itineris mei synodum Gallorum esse episcoporum, ^a propter quorum frequentes dissensiones crebro me excusaveram: sed ut ipse baptizaretur.

26. In ipso egressu gestarum jam rerum indicia potui cognoscere, sed properandi studio nihil advertere poteram. Jam superabam Alpium iuga, et ecce nuntius amarus mihi et omnibus de tanti morte imperatoris. Reflexi iter, et fletibus meis lavi. Quibus ego votis omnium proficiscebam? quo gemitu omnium revertabar? non enim imperatorem sibi, sed salutem ereptam putabant. Quanto ipse angebar dolore? primum quod tantus princeps, quod dulce pignus meum, quod ita mei cupidissimus occidisset. Quos ego astus ejus illo biduo fuisse comperi, quo litteris quas ad me miserat, supervixit? Vesperi profectus est ^b silentiarius, tertio die mane quærebat jamne remeasset, jamne venirem: ita sibi salutem quandam venturam arbitrabatur?

27. O juvenis optime, utinam te viventem invenire potui sem, utinam te d. latio aliqua **1182** meo reserverasset adventui! Nihil de aliqua mei virtute polliceor, nihil de ingenio atque prudentia: sed quanta ego cura inter te et Comitem tuum, quanta sedulitate concordiam et gratiam refudissem? Quam me ipsum pro tua obtulisset fide, quam in me ipsum eos recepissem, ^c quibus ille se timere dicebat? Certe si Comes non esset inflexus, tecum remansis

mediocriter probabile est non de rescripto proprio dicto intelligendum, sed de litteris ipsa Valentini manu exaratis, cujusmodi epistolam a Gratiano se accepisse Ambrosius testatur epist. 4; num. 5. In epistola porro 55, nulla causa cur sancti viri adventum imperator expeteret, offertur, præterquam illius baptizandi: at in hoc eccedio præmittitur altera, nimirum ut vadem æret Ambrosius pro imperatore apud Arbogastem. Certe occultæ illius offensiones in professis inimicitias eroperant, ut Gregorius Turon. ex Sev. Alexandro scriptore synchrono tradit l. b. ii, Histor. cap. 10. Zozius lib. iv, et Philostorgius lib. xi, cap. 1. Nullum autem ad reconcediendos Cesaris et Comitis animos Præsule nostro magis idoneum esse potuisse ex iis patet, quibus quanto in pretio apud eundem Comitem Ambrosius esset, in hujus Vita narrat Paulinus.

^a Constat quidem dissensiones illas materiem fidei nequitiam spectasse; nunquam enim Ambrosius tanto illius defendendæ ardore semper flagrans, presentiam suam synodis hujuscemodi subtraxisset: sed ille vel contentiones fuerunt inter Arelatensem ac Viennensem antistes exorta, ut cenet Quesnelius Dissert. pro S. Hilar. Arelat. vel motus quidam eorum occasione, qui cum librianis communicaverant, excitati: qua de re diximus in annotatis ad epist. 24 et epist. 26.

^b Multæ leges quæ ad silentiarios pertinent, in Cod. Theod. exstant tit. de *Decurion. et Silent.* Horum officium erat, dum imperator in consistorio esset, aut cum sui-exterisve consilium haberet, ad fores excubare. Sed ex eorum schola nonnumquam deligebantur, qui principibus ferrent imperata, ut cum ex hoc loco, tum ex Philostorgii lib. vii, cap. 7, cognoscere est. De iisdem agit Bulegerus lib. iii de *Imp. rat. Rom.* cap. 10.

^c Ita vet. edit. et omnes mss.; at Rom. edit. præ-

sem. Præsumebam de te, quod ipse me audires, si pro te non esse auditum videres.

28. Multa habueram, quæ tenerem: nunc nihil habeo præter lacrymas et fletus. Quotidie mihi major ^d ad dolorem es, crescis ad gemitum. Omnes quanti me feceris protestantur: omnes absentiam meam causam tuæ mortis appellant. Sed non sum Elias, non sum propheta, ut potuerim futura cognoscere: sed sum vox clamantis in gemitu, quo possim defflere præterita. Quid enim habeo quod melius faciam, quam ut tibi lacrymas pro tanto tuo in me affectu rependam? Ego te suscepi parvulum, ^e cum legatus ad hostem tuum pergerem: ego Justinæ maternis traditum manibus amplexus sum: ego teus iterum legatus repetivi Gallias, et mihi dulce illud officium fuit pro salute tua primo, deinde pro pæce atque pietate, qua fraternas reliquias postulabis: nondum pro te securus, et jam pro fraternæ sepultura: honore sollicitus.

29. Sed revertamur ad Threnos, et ipsa doloris ingrediamur viscera: *Quid testabor, inquit, tibi, ut quid assimilabo tibi, filia Hierusalem? Quis saltem te faciet, et quis consolabitur te, virgo filia Sion? quia magna facta est super te contritio tua. Quis sanabit te* (Thren. ii, 15)? Quis autem me consolabitur a quo a'ii petunt consolationis officium (Thren. iii, 45)? *Implevit me amaritudine, inebriavit me felle. Ventrem meum doleo, ventrem meum doleo* (Jerem. iv, 19), ut prophætico utar eloquio; quoniam quem in Evangelio eram generaturus, amisi.

30. Sed ille non ^f amisit gratiam, quam poposcit.

misit præpositionem *a* voci *quibus*, unde sensus efficitur omnino contrarius. Veteri enim lectione significatur Arbogastem timorem præteridisse, ne quibusdam suarum partium periculum crearetur ab imperatore; Romana vero lectione exprimitur eundem Comitem sibi ipsi ab aliquibus imperialibus ministris vim aut insidias pertinuisse.

^d Mss. non pauci, *ad dolorem crescis ac gemitum. Omnes quanta mihi feceris protestantur.*

^e Duas legationes ab Ambrosio ad Maximum constat esse susceptas, de quibus agit pluribus epistolarum suarum locis sanctus Augustinus. Videsis epistolam 20, et n. 25, epistolam 24, num. 20, et epistolam 24 cum nostris ad eam observationibus.

^f Non alius forsitan e catholicis Patribus absolutam accipiendi baptismatis necessitatem magis asseruit quam Ambrosius variis locis, sed potissimum lib. ii de Abraham cap. 11, num. 24; Sermon. 5 in Psal. cxviii, num. 14, et lib. de Mysteriis cap. 4, num. 20. Verum omnia illa testimonia sic accipi debere, ut baptismum, quem dicunt in voto, cum baptismus in aqua haberi nequit, ad salutem sufficere minime negetur, plerumque faciunt quæ hic et infra de eodem baptismi voto traduntur. Innocentius tertius pont. max. epistola Crononensi episcopo scripta sincerum ejusdem sacramenti desiderium, cum ipsum in recipere non licet, salutem afferre Doctoris nostri testimonio confirmat: quam opinionem tum ejusdem Ambrosii, tum Augustini auctoritate amplecti se dicit Bernardus Tractatu ad Hugonem Victorinum. Denique hinc ipsum Oracionis hujuscemodi locum in memoratæ sententiæ confirmationem communiter citant Hugo Vict. de Sacram. Baptism. cap. 5, beatus Thomas III p., q. 68. a. 2, Magister Sent. in iv, dist. 4. § *Sunt et alii*, et post eos vulgus scolasticorum.

qui mihi in sermone, quo utebar ad **1183** plebem, A hodie resurrexit. Nam cum ^a in tractatum incidissem propositæ lectionis, quod populus pauper benediceret D um; quærere cœpi quis esset hic populus, et distinguere quod esset populus, alter dives, alter pauper: dives Judeorum, pauper Ecclesiæ: dives ille eloquiis sibi creditis, iste pauper aliena eloquia mutuatus. Merito pauper; quia congregatus a paupere est, illo videlicet, qui pauper factus est, cum dives esset, ut nos ejus inopia ditaremur: exinanivit enim se, ut omnes repleret (II Cor. vii, 9).

31. Sed quomodo pauper qui habebat æternitatis divitias, et plenitudinem divinitatis? Denique in carne erat, et dicebat: *Amodo videbitis Filium hominis sedentem ad dexteram virtutis* (Matth. xxvi, 64). Et alibi ad Petrum dicit: *Tibi dabo claves regni cælorum* (Matth. xvi, 19). Ille ergo pauper, qui regnum cæleste donabat? Sed audi quomodo pauper: *Tollite, inquit, jugum meum super vos; quia mitis sum, et humilis corde* (Matth. xi, 29). Ideo et populus ejus pauper est, non indigentia, quem divite illo populo video ditiozem; non solum enim oracula prophetarum, sed etiam apostolorum meruit divino fusa Spiritu habere præcepta.

32. Non ergo inopia pauper, sed pauper spiritu, cui dictum est: *Beati pauperes spiritu: ipsorum est enim regnum cælorum* (Matth. v, 3). Vere beati pauperes, qui acceperunt quod divites non habebant. Ex hoc numero est ille propheticus pauper, de quo scriptum est: *Iste pauper clamavit, et Dominus exaudivit eum* (Psal. xxxiii, 6). Ex hoc populo ille, qui ait: *Argentum et aurum non habeo, sed quod habeo, hoc do tibi: In nomine Jesu Nazareni surge, et ambala* (Act. iii, 6). Ille ergo pauper ^b auctor populi pauperis dicit: *Deus, laudem meam ne tueris; quoniam os peccatoris et os dolosi super me apertum est. Locuti sunt super me lingua dolosa, et sermonibus odii circumdederunt me, et expugnaverunt me gratis. Pro eo ut me diligere, detrahebant mihi: ego autem orabam* (Psal. cxviii, 2 et seq). Bonum scutum oratio, quo omnia adversarii ignita spicula repelluntur (Ephes. vi, 16). Orabat ergo Dominus Jesus, et ejus imitator Valentinianus orabat.

33. Sed forte dicatur: Quid ei profuit sua oratio? Ecce in primo vitæ occidit cursu. De celeritate mortis, non de genere loquor; non enim accusationis voce utor, sed doloris. Sed etiam Dominus orabat, et crucifixus est; hoc enim orabat, ut peccatum mundi tolleret. Audiamus ergo quid oret Christi discipulus: utique quod magister docuit. Docuit autem ut vigilemus et oremus, ne ingrediamur in

^a Adverte, lector, quanto studio verbi divini prædicationi incumbere solèbat sanctus Antistes; quandoquidem quo die funebrem imperatoris orationem habiturus erat. Evangelium prius populo interpretari non omiserit. Sed a nobis jam alibi observatum est, eum quandoque eodem die semel et iterum e suggestu verba fecisse.

^b Nonnulli mss., *actor populi pauperis.*

^c Illic intelligas Arbogastem quosdam ex amicis Valentiniani ad necem poposcisse tamquam sibi in-

tentionem, hoc est, ne incidamus in peccatum. Illic est enim tentatio christiani, si in suæ animæ periculum prolabatur: mortem autem timere non est perfectionis.

34. Rogare autem quis debet et pro inimicis suis, orare etiam pro persecutoribus, sicut Dominus orabat, dicens: *Pater, dimitte illis; non enim sciunt quid faciunt* (Luc. xxiii, 34). Vide clementiam magnam. **1184** Illi suum persequerentur auctorem, ipse adversarii etiam gravia peccata donabat; quin etiam ignorantiae velamine excusabat admissum, dicens: *Quia nesciunt quid faciunt*; nam si scirent, Dominum non persequerentur suum, in cujus potestate ac jure salutem esse suam arbitrentur. Et quia non sola Christi persecutores ejus erant morte contenti, addebant maledicta atque convicia, ut ait ipse: *Maledicent ipsi, et tu benedices* (Psal. cxviii, 28). Docuit nos quod timere maledicta persecutorum minime debeamus, cum habeamus benedictionis auctorem: nec movere nos convicia debeant, ubi præsul est, qui possit auferre maledicta.

35. Quid illud quod mori non timuit? Immo pro omnibus se obtulit ^c dicens quod frustra innocii in invidiam vocarentur, quod frustra propter se alii periclitarentur: sibi que potius mortem optabat, ne ipse aliis causa mortis esset. Hoc est illud Evangelicum Domini in ipsa sui captione dicens: *Si me quæritis, sinite hos abire* (Joan. xviii, 8). Occidit itaque pro omnibus quos diligebat, pro quo amici sui parum putabant, si omnes perirent.

36. Advertimus quem circa amicos suos habuerit animum, quem ^d erga germanas suas habuerit affectum consideremus. In ipsis requiescebat, in ipsis se consolabatur, in ipsis relaxabat animum, et fessæ eius corda mulcebat. Rogabat eas, ut si quo pueritiæ sæ lapsu, si sermone aliquo offensa a fratre viderentur, ignoscerent, veniam sibi a Domino Deo deprecarentur. Manus, capita sororibus osculabatur, immemor imperii, memor germanitatis: et quanto magis aliis potestatis jure præstaret, hoc se magis humilem sororibus exhibebat. Rogabat ut non meminissent injuriæ, meminissent gratiæ.

37. Acciderat ut quoddam de earum possessione audiret negotium; tantus enim erat, ut etiam in causa sororum æquus forte arbiter a provincialibus æstimaretur: quod etsi circa sanctas necessitudines suas charitate propenderet, tamen pietatem suam justitia temperaret. Audivit negotium non de jure, sed de possessione prædii. Hinc pietas pro sororibus, inde misericordia pro orphanis causa certabat; ut pro eo apud ipsas interveniret sorores. Remisit ad

fensus, et forte illud est quod movit editores Romanos, ut supra num. 27 reponerent, *a quibus ille se timere dicebat*, sicut ibidem observatum est.

^d Valentiniano sorores tres fuisse reperuntur, *Justa, Grata, et Galla*. Cum autem hæc ultima, quæ nupsit Theodosio, jam defuncta esset, relinquuntur priores tantum duas huic orationi interfuisse, quas perpetuæ virginitatis servasse propositum ad epist. 53, annotavimus.

judicem publicum negotium, ne aut jus, aut pietatem læderet. Privatim tamen, quantum ex proposito nobilium puellarum advertimus, pium sanctis sororibus impressit affectum; ut concedendi prædii voluntatem haberent, indicium darent. Vere dignæ tanto fratre germanæ, ^a quæ id quod mater sibi reliquerat, mallent de suo potius jure laxare, quam fratrem in sua causa verecundiam sustinere.

38. Hæc est vobis, sanctæ animæ, hæreditas pretiosior fraternæ laudis et gloriæ, his vos pius frater nobilior ore et ditioris reddidit, qui **1185** caput vestrum non gemmis onerabat, sed oculis: manus vestras non tam regalibus ambiebat insignibus, quam imperatorio ore lambebat. In vestræ fructu præsentis omne ponebat solatium, ut nec ipsam nimis desideraret uxorem. Ideo nuptias differebat, ^b quia plus eum vestræ gratiæ pascebat affectus. Hæc vobis desiderio amplius, quam dolori sint; ut fraterna gloria plus reficiat mentem, quam dolor torqueat. Pascunt frequenter et lacrymæ, et mentem allevant: fletus refrigerant pectus, et mœstum solantur affectum.

39. Durum quidem funus videtis; sed stabat et sancta Maria juxta crucem Filii, et spectabat Virgo sui unigeniti passionem. Stantem illam lego, fientem non lego. Unde dixit ei Filius: *Mulier, ecce filius tuus. Et discipulo dixit: Ecce mater tua* (Joan. xix, 26, 27); hæreditatem illis charitatis suæ et gratiæ derelinquens. In quo vobis, pia pignora, quoniam fratrem vestrum servare propter mea peccata non merui, affectum paternum exhibere desidero. Illum intueor in vobis, illum teneo, illum puto esse mihi præsentem; immo ^c utrumque germanum, quos velut oculos mihi effossos arbitror. Felicius episcopos persequuntur imperatores, quam diligunt. Quanto mihi beatus Maximus minabatur? In illius odio laus erat, in horum amore ^d supplicii feralis hæreditas. Utinam, filii, pro vobis liquisset hunc spiritum fundere! Compendium doloris inveneram, et gloriosius mihi fuerat pro tantis obire pignoribus.

40. Sed ad vestram, sanctæ filiæ, consolationem revertar, quamvis rerum gestarum acerbitas vim omnem consolationis absorbeat. Quæ si brevis sit, nihil affert quo mœstum affectum demulceat: sin prolixior, longiore affert admonitionem doloris. Quo enim prolixior fueris, hoc magis in consolando afficies eum, quem consolari velis, et diutius mœsorem ejus tenebis.

^a Omnes edit., quæ ei quod mater: mss. vero melius, quæ id quod mater.

^b Omnes edit. et mss. aliquot, quia plus eum: reliqui mss., quia plus eum.

^c Gratianum et Valentinianum, in quos amorem suum, qualibet occasione nata, significare non pretermittit. Quod autem ad minas Maximi, quarum continuo post mentio habetur, adenda est epist. 24 ad Valentinianum hunc destinata.

^d *Supplicii feralis*, id est, funebris, inquit Nannius. Feralis hic non a fera dicitur, sed a feriis, id est, inferiis mortuorum. Est autem hic feralis hæreditas, idem quod exequialis; quæcumque enim ad mortuos pertinent, feralia dicuntur. Ita ille.

41. Non igitur velut ^e penicillo quodam sermonis mei vestras abstergam lacrymas; neque enim id facere vellem, etiamsi possem: est enim piis affectibus quædam etiam flendi voluptas, et plerumque gravis lacrymis evaporat dolor. Sed id postulo, ne vel infixum pectori vestro fratrem ^f duris gemitibus revellatis, vel avertatis planctibus, vel requiescentem excitetis. Ille vobis maneat in corde, ille viva in pectore, ille amplexibus piis hæreat, ut solebat; ille fraterna oscula premat, ille semper in oculis sit, semper in oculis, semper in alloquiis, semper in mentibus: ille jam talis, ut ei nihil timeatis sicut ante. Obliviscamini ejus ærumnam, teneatis gratiam. Ille vobis auxiliaturus speretur, ille noctibus **1186** præsul assistat, illum a vobis jam nec somnus excludat. Propter ipsum delectet quies, ut vobis gratior revertatur. In vobis est, filiæ, ut fratrem vobis jam nemo possit auferre.

42. Sed corpus ejus tenere desideratis, tumulum circumfusæ tenetis. Ille tumulus fratris vobis habitatio sit, ille sit aula palatii, in quo chara vobis membra requiescent.

43. Quod si me ad illum revocatis dolorem, quod cito excessit e vita: nec ego abnuo immatura obitæ ætate, quem nostræ vitæ temporibus sulcire cuperemus; ut ^g de nostris annis viveret, qui fungi non potuit suis.

44. Sed quæro utrum aliquis sit post mortem sensus, an nullus? Si est, vivit; immo quia est, vita jam fruitur æterna. Quomodo enim non habet sensum, cujus anima vivit, et viget, et remanet ad corpus; et faciet illud, cum refusa fuerit, reviviscere? Clamat Apostolus: *Nolumus vos ignorare, fratres, de dormientibus, ut non tristes sitis, sicut et cæteri qui spem non habent. Nam si credimus quod Jesus mortuus est, et resurrexit; ita et Deus illos qui dormierunt per Jesum, adducet cum eo* (1 Thes. iv, 12, 13). Manet ergo eos vita, quos manet resurrectio.

45. Quod si gentes, quæ spem resurrectionis non habent, hoc uno se consolantur, quod dicant ^h quod nullus post mortem sensus sit defunctorum, ut per hoc nullus remaneat sensus doloris: quanto magis nos consolationem recipere debemus; quia mors metuenda non sit, eo quod finis sit peccatorum: vita autem desperanda non sit, quæ resurrectione reparatur? Job quoque docet nec mortem timendam, et potius optandam piis, dicens: *Utinam in inferis*

^e Penicillus etsi proprie ex penicillis, hoc est, caudis animalium constat, quibus pictores inducendis coloribus utuntur; non tamen infrequens est eis pro spongiis usurpari, quomodo in Eunuchis Terentii actus iv, sc. 7. Sic P. Nannius.

^f Ita omnes mss.; omnes vero edit., duris gemitibus relevetis; absurdo sensu. Quid enim est, duris gemitibus relevari?

^g Alluditur ad solemnem acclamationis formulam, de qua Tertullianus in Apolog. : *De nostris omnibus tibi Jupiter auget annos.*

^h Hic locus paulo uberius tractatur lib. i de Excensu Satyri nam. 71, quem consule.

me custodires, et absconderes me, donec mitigetur ira tua, et constituas mihi tempus, in quo memor sis mei. Si enim mortuus fuerit homo, a vivet. Consummans dies vitæ meæ sustinebo, donec iterum fiam. Tunc vocabis, et ego tibi obediam: opera autem manuum tuarum ne despicias (Job. xiv, 13, 14).

46. Esto tamen, dolendum sit quod primæva oblerit ætate; gratulandum tamen quod virtutum stipendiis veteranus decesserit. Tanta enim fuit emendatio vitæ ejus in illo omnibus lubrico adolescentiæ tempore, tanta laus morum ejus, ut omnem memoriam doloris obducat. Quod enim obiit, fragilitatis est: quod talis fuit, admirationis. ^b Quam beata fuisse respublica, si eum diutius servare potuisset! Sed quia vita sanctorum non hic in terris est, sed in cælo (justis enim (Philip 1, 21, 23) vivere Christus, et mori lucrum, quia dissolvi et cum Christo esse multo melius), dolendum est quod nobis cito raptus sit, consolandum quod ad meliora transierit.

1187 47. Denique David moriturum filium flebat, mortuum non dolebat (II Reg. xii, 20). Flebat ne sibi eriperetur, sed flere desivit ereptum, quem sciebat esse cum Christo. Et ut scias verum esse quod assero, incestum Ammon filium flevit occisum (II Reg. xiii, 56), parricidam Abessalon doluit interemptum dicens: *Filius meus Abessalon, filius meus Abessalon* (II Reg. xviii, 53), innocentem filium non putavit esse lugendum, quia illos sibi periisse pro scelere, hunc pro innocentia credidit esse victurum.

48. Nihil ergo habetis quod gravissime doleatis in fratre: ^c homo natus est, humanæ fuit obnoxius fragilitati. Nemo se redemit a morte, non dives, non ipsi reges; inmo ipsi gravioribus subjacent. Job dixit: *Numerati anni dati sunt potenti, timor autem ejus in auribus ejus; quando videtur habere pacem, tunc veniet ejus eversio* (Job. xv, 20). Vobis quoque ipsis tam acerba incidisse patienter ferre debetis, quæ videtis vobis communia esse cum sanctis. Etiam David amissis filiis destitutus est: optasset illos tales obire, qualis vobis frater ereptus est; ille crimina doluit, non exitum filiorum.

49. Sed esto fuerit ingeniscendum. Quousque luctus tempora protrahuntur? Duorum mensium curricula in fraterni funeris quotidiano clausistis amplexu. Sola in Scripturis Jephthe filia fletus sui tempora postulavit, cognito quod pater ejus profecturus ad prælium voverat quia id rerum potitus offer-

^a Rom. edit., *vivet, consummans dies vitæ ipsius. Sustinebo*, etc. Quæ lectio congruit cum Vers. LXX; vet. autem edit. et mss. inter se consentiunt, nisi quod mss. pro *consummans* fere legunt *consumas*: at hic lapsus est librariorum. Cæterum hæc lectio ad Hebræum textum, et Vulg. nostram magis accedit.

^b Quam paucissimis verbis absolutam Valentiniani laudem complexus est sanctus Ambrosius, neque tamen eam in ullam adulationis suspicionem fas est adducere, cum de virtutibus ejusdem principis eadem testentur et alii multi. Videbis Sozomenum lib. vii, cap. 22, Nicephorum lib. xii, cap. 36, et alios.

ret Domino, quod sibi primum occurreret. Post victoriam revertenti occurrit filia, ^d ignara pietatis, ignara promissi. Vidit eam, et ingemuit pater, dicens: *Heu me, filia, impedisti me, in stimulum doloris facta es mihi. Ego enim aperui os meum de te ad Dominum, et non potero avertere. Illa dixit ad eum: Pater, si in me aperuisti os tuum, fac mihi ut exiit de ore tuo. (Judic. xi, 35). Et iterum dixit: Sine me mensibus duobus, et vadens flebo in montibus super virginitatem meam ego, et compares amicæ meæ (Ibid., 37). Itaque duobus exactis regressa mensibus, sacrificii munus implevit; quæ decreto populi Israel quaternis in anno diebus ab ejusdem plebis feminis deplorabatur.*

50. Ad desendum igitur suæ virginitatis florem duos sat esse menses Jephthe filia judicavit, et adhuc non venerat resurrectio; et hoc spatio temporis satis putavit a paucis se esse defletam; vobiscum omnes populi defleverunt, omnes ingemuerunt provinciæ; et adhuc parva putatis vestra hæc esse supplicia? Si fratrem vestro redimere possetis exitio, nollet tamen ille vestra afflictione resuscitari; quia se melius vivere **1188** credidit in vobis, qui optavit potius se ipsum mori, quam vestram videre injuriam qui pro vobis se libenter fuit paratus offerre, qui ipso ^e nostri doloris die dicitur hanc solam emisisse vocem. *Væ miseris sororibus meis! Itaque magis vestram destitutionem, quam suam mortem dolebat.*

51. Sed audio vos dolere, quod non acceperit sacramenta baptismatis. Dicite mihi quid aliud in nobis est, nisi voluntas, nisi petitio? Atqui etiam dudum hoc voti habuit, ut et antequam in Italiam venisset, initiaretur, et proxime baptizari se a me velle significavit; et ideo præ cæteris causis me accersendum putavit. Non habet ergo gratiam quam desideravit: non habet quam poposcit? Certe quia poposcit, accepit. Et unde illud est: *Justus quacumque morte præventus fuerit, anima ejus in requie erit* (Sapient. iv, 7).

52. Solve igitur, Pater sancte, munus servo tuo, quod Moyses quia in spiritu vidit, accepit: quod David, quia ex revelatione cognovit, emeruit. Solve, inquam, servo tuo Valentiniano munus, quod concupivit: munus quod poposcit sanus, robustus, incolumis. Si affectus agritudine distulisset, tamen non penitus a tua misericordia esset alienus, qui celeritate temporis esset, non voluntate fraudatus. ^f Solve ergo servo tuo munus gratiæ tuæ, quam ille num-

^c Sic lib. n, de excessu Satyri, num. 3, flendam fraternam mortem ex eo negat, quod mors sit communis omnibus. Uterque vero locus ad id respicit, quod apud Ciceronem lib. iii, Tuscul. Quæst. Telamo dicit. *Ego cum gemui, moriturum scivi.*

^d Omnes edit. ac mss. aliquot, *ignara pietatis*: mss. vero melioris notæ, *gnara pietatis*, optimo sensu. Etenim cum patri revertenti obviam processerit omnium prima, quomodo pietatem parentibus a filiis debitam ignorasse dicenda erit?

^e Ita cuncti cod. scripti, uno excepto, quicum eferunt omnes edit. *vestri doloris die.*

^f Nannius verborum sequentium sententiam hanc

quam negavit, qui ante diem mortis templorum privilegia denegavit, a his urgentibus, quos revereri posset. Adstabat virorum caterva gentilium, supplicabat senatus: non metnebat hominibus displicere, ut tibi soli placeret in Christo. Qui habuit spiritum tuum, quomodo non accepit gratiam tuam?

53. Aut si quia solemniter non sunt celebrata mysteria, hoc movet, ergo nec martyres, si catechumeni fuerint, coronentur; non enim coronantur, si non initiantur. Quod si suo^b abluuntur sanguine, et hunc sua pietas abluat et voluntas.

54. Ne quaeso, eum, Domine, a fratre sejungas, nec jugum hoc pie germanitatis patiaris abrumpi. Hic tuus jam, et tuo iudicio vindicatus, periclitatur amplius Gratianus, si separetur a fratre, si non mereatur esse cum eo, per quem merui vindicari. Quas ille nunc manus ad te, Pater, erigit? quas pro fratre preces fundit? quo ei inhaeret amplexu? quemadmodum sibi eum non patitur avelli?

55. Adest etiam pater, qui militiam sub Juliano, et tribunatus honores fidei amore contempsit. **1189** Dona patri filium, fratri germanum suum, quorum utrumque imitatus est: alterum fide, alterum devotione pariter atque pietate in templorum privilegiis denegandis. Quod patri defuerat adjunxit: quod frater constituit, custodivit. Et hinc adhuc intercessionem adseisco, cui remunerationem presumo.

56. Date^d manibus sancta mysteria, pio requiem

esse ait: Solve Valentiniano gratiam baptismi, et christianitatis, cum ille tibi semper gratificatus sit. Per id autem quod subiungitur de negata religionum profanarum instauracione, ab Ambrosio probari putat Valentinianum. Ch isto nunc iam non esse gratificatum. In hoc vero certum est errasse Nannium, quod templorum privilegia ante diem mortis ab imperatore negata ad rejectum Symmachi Relationem refert. Sed de hoc alibi jam satis dictum.

^a Vet. edit. ac mss. aliqui d. *insurgentibus*; Rom. edit. et reliqui mss., *his urgentibus*.

^b Idem sensus fuit totius christianae antiquitatis circum martyres solo suo sanguine baptizatos. Et certe ne Ambrosius videretur hic liqui ad gratiam, vide quae tradit Serm. 3 in pal. cxviii. num. 14. Sed ei praeiverat Tertullianus lib. de baptis., cap. 16. Cyprianus epist. 75, ad Joban., et alii, sicut eosdem Augustinus posterioresque in hoc secuti sunt.

^c Legimus apud Socratem lib. 1, Histor. cap. 1, Valentinianum nostri parentem, cum sub Juliano desertore triumphus esset, iussum idolis sacrificare, cingulum militariae abiecit, ne religionem Christi abjureret. Scribit vero Sozomenus lib. vi, cap. 6, eundem Valentinianum, cum imperatorem in laeum quoddam ingredientem comitatus, a sacerdote aqua lustrali aspersus esset, vidente Casare, tinctam illam et clamidis partem statim abscondisse, et conviciis invecum esse in sacerdotem, cui etiam ab eodem pugnum impactum narrat Theodoretus lib. iii, cap. 16. Quod autem ab ipso sublata non esse templorum iura significamus, de hoc abunde diximus ad Relationem Symmachi, et epist. 17 ac 18.

^d Animus ubi de corporibus egressa essent, si bonae crederentur lares; si male, lemures; si vero ambiguum foret utri ordini jungenda essent, manes vocatas esse et observat Nannius. Verum hanc differentiam deletam brevi fuisse idem adjicit, cunctisque animabus, imma etiam infernis dicit hoc nomen attributum. Sed plura de manibus reperies apud Vos-

A ejus poscamus affectu. Date sacramenta caelestia, e animam nepotis nostris oblationibus prosequamur. Extollite populi mecum manus in sancta, ut eo saltem munere vicem ejus meritis rependamus (Pal. cxxxiii, 2). Non ego floribus tumulam ejus aspergam, sed spiritum ejus Christi odore perfundam. Spargant alii plenissima calathis, nobis liliom est Christus. Hoc reliquias ejus sacraho, hoc ejus commendabo gratiam. Numquam ego piorum fratrum separabo nomina, merita discernam. Scio quod Dominum commemoratio ista conciliet, et copula ista deleat.

57. Nec putet aliquis quidquam meritis eorum obitus celeritate detractum. Raptus est Enoch (Gen. v, 24), ne malitia mutaret cor ejus (Sap. iv, 11) et Josias decimo octavo anno regni sui ita Domini pascha celebravit, ut omnes retro principes devotione superaret, nec diutius suae fidei meritis supererit; immo quia plebi Judaeae grave imminerebat exitium, res justus ante sublatus est (IV Reg. xxiii, 21). Melius ergo ne et tu nobis aliqua nostri offensione sis raptus, f ut octavo decimo regni tui anno imminere mali acerbitatem, quasi justus, evaderes.

58. Sed jam chara mihi complectar viscera, et debito condam sepulcro; prius tamen singula membra perspiciam. Valentinianus meus, juvenis meus, et candidatus et rubeus (Cant. v, 10), habens in se imaginem Christi; talibus enim prosequitur Ecclesia in Canticis Christum. Nec injuriam putes: a chara-

sium in Etymol. ad eandem vocem. Praeterea tamen Nannius monet hic forte imitationem esse horum verborum e Virgilio: *manibus date lilia plenis*; hoc est, non a voce *manes*, sed a voce *manus* dictionem *manibus*, hic duciam esse. De quo nos infra.

^e Edit. Amerb. et Eras., *animam piam nostris oblationibus*; Gil. et Rom. *animam piam nostris oblationibus*; mss. vero, *animam nepotis*, etc. Neque dubites legitimam esse hanc lectionem: quod enim de floribus subiungitur, plane demonstrat Ambrosium ad Virgilio versus alludere, qui lib. vi, *Aeneid.* citatum supra hemistichium continuo sequuntur in haec verba.

Purpureos spargam flores, animamque nepotis
His saltem accumulam donis, etc.

Mos quippe erat charissimorum tumulis flores aspergere, ut praeter alios multos Hieronymus epistola 26, ad *Pammach.*, indicat.

^f Ita edit. Amerb. et Eras. cum cunctis mss. Gil. autem ac Rom. edit., *ut octavo regni tui anno*. Non recte ut a Baronio ad annum. 392 observatum est: cum enim x k lendas Decembris ann. 375 declaratus sit imperator, necatusque idibus maiis an. 392. hinc inducitur anno regni 18, sed primo et ultimo non completis extinctum esse, quod instituta cum Josia rege comparatio etiam confirmat.

^g Vet. edit., *candidus et ruber*; edit. Rom., *candidus et fulvus*.

^h Revera tam servi, quam milites olim notis quibusdam inurebantur: primi, ne alienus eos pro suis vindicaret; secundi, ne militiam deserere ipsis liceret. Hinc Pauli verba ad Epist. ad Galatas, cap. vi, *Ego enim stigmata Domini Jesu in corpore meo porto*, ad priorem inscriptionem Erasmus refert, eadem vero ad posteriorem notas alludere censet Grutius. De militari inustione ad Lipsium lib. 1, dial. 9, de seryorum consule Jos. Laurentium lib. 1, Polyval. dissert. 9. Porro non possumus nobis hic temperare.

ctere Domini inscribuntur et servuli, et nomine imperatoris signantur milites. Denique et ipse Dominus dixit : *Nolite tangere Christos meos (Ps. civ. 15), et vos estis lux mundi.* Et Jacob dixit (*Math. v. 14*) : *Juda, ⁊ te laudabunt fratres tui (Gen. xlix. 8).* Ad filium loquebatur, et Dominum revelabat. Et de Joseph dictum : *Filius meus ampliatus, filius meus* **1190** *ampliatus Joseph (Ibid., 22), et Christum significabat.*

59. Licet ergo et mihi caractere Domini signare servulum : *Juvenis meus candidus et rubeus, electus e decem millibus (Cant. v. 10).* Electus est filius meus, cum post mortem patris, b parvulus adscisceretur imperio. *Caput ejus aurum cephas, oculi ejus sicut columbæ super abundantiam aquarum (Ibid., 11).* Ibi enim *sedimus et fluvimus, dixerunt qui inde* **B** *venerunt (Ps. cxxxvi. 4).*

60. *Venter ejus pyxis eburnea (Cant. v. 11),* qui reciperet oracula Scripturarum, ut posset dicere : *Ventrem meum doleo (Jerem. iv. 19).* sicut dixit propheta; dicit enim hæc, qui imitator est Christi.

61. *Genæ ejus sicut phialæ aromatis (Cant. v. 15),* quibus Christi infuebat unguentum.

62. *Labia ejus sicut lilia ⁊ distillantia myrrha plena. Manus ejus tornatæ, aureæ, plenæ Tharsis (Ibid., 15, 14);* eo quod in verbis ejus justitia refuigeret, in factis et operibus reniteret gratia : in quo et plenum virtutis et auctoritatis regalis esset alloquium, nec inflexa aliquo mortis terrore constantia, d et factorum pretiosa et emendata correctio; omnis enim bonus operarius manus Christi est.

63. *Fances ejus ⁊ dulcedines, et totus desiderium (Ibid., 15).* Quam dulcia enim omnia judicia ejus universorum faucibus adhæserunt! Quanta gratia sermones ipsius singuli recensentur! Quemadmodum, fili, desideraris a populis? Mihi certe impressi-ti, quæ pectore teneo verba illa postrema quibus me vadem tuum fieri postulabas. Reliquisti ipse de me testimonium judicii gloriosi. Ego tibi fidem meam exhibere non potui, quam parabam; dixi tamen absens, et dicentem me fidem pro te Christus audivit. Tenetur in cælo sponsio mea, etsi non tenetur in terris. Obligatus sum Deo, etsi non potui homini-bus obligari.

64. Locutus sum de corpore tuo, nunc alloquar

quin Dallæi adversus Ambrosium insimulemus malignitatem. Qua enim sinceritate lib. ii, de Usu Patrum asserit Scripturam ad lusum adhiberi ab Ambrosio, eumque his quæ de Christo et Ecclesia dicuntur in sacris Cantibus, Gratiano et Valentino ea licentia accommodare, qua poetæ utuntur? Sed quis non videat, eum qui prætermissis quanta cautione ac veneratione vir sanctus hanc adaptationem præmolierit, ita loquatur, non tam ad veri investigationem quam patrum suggillationem scribere? Cæterum qui seriem orationis attentius paulo expendit, facile agnoscat a doctore nostro hos textus Valentiniæ tamquam Christi imitatori solum aptari.

⁊ Mss. nonnulli, *te collaudent, duo, te collaudant.* Sed non modo contra sacrorum codicum consensum, verum et contra quam ab Ambrosio ipso citatur libro de Bened. c. Patriarch., cap. 4. n. 16.

b Scriptores inter se consentiunt id contigisse x kal.

A animam tuam dignam propheticis ornamentis. Iidem igitur utar exordiis : *Quænam est hæc prospiciens sicut diluculum, speciosa ut luna, electa ut sol (Cant. vi. 9).* Videor mihi te videre fulgentem, videor audire dicentem : *Diluculum mihi est, pater. Nox terrena præcessit, dies cælestis appropinquavit (Rom. xiii. 12)* Prospicis nos igitur, sancta anima, **1191** de loco superiore, tanquam inferiora respiciens. Existi de tenebris istius sæculi, et ut luna resplendes, ut sol refulges. Et bene ut luna, quia et ante in umbra licet istius corporis refulgas et terrarum tenebras illuminabas, et tunc lumen a sole justitiæ mutata clarum diem ducis. Videre igitur videor te tanquam de corpore recedentem et repulsa noctis caligine surgentem diluculo sicut solem appropinquantem Deo, et rapido volatu sicut aquilam, quæ terrena sunt, relinquentem.

65. *Convertere, Solamitis, convertere; et videbimus te (Cant. vi. 12).* Convertere ad nos pacifica; ut gloriam tuam sororibus tuis monstres, et incipiant se tuæ quietis et gratiæ securitate solari. Semel tantum ad nos convertere, ut te videamus, et rursus convertere, atque ad Hierusalem illam civitatem sanctorum tota intentione festina. Aut certe quia ad animam piam Christus hoc dicit, jubet illam paulisper converti; ut nobis gloria ejus appareat, et requies futura cum sanctis : et postea præcipit eam ad illud supernum sanctorum festinare consortium.

66. *Quid vid. bitis, inquit, in Solamitide, quæ venit sicut chori castrorum (Cant. vii. 1)?* hoc est, in ea **C** quæ multum et adversus plurimos in corpore præhata est. Etenim pugnavit adversus extraneos hostes, pugnavit adversus lubricas sæculi mutationes, pugnavit adversus corporis fragilitates, adversus multiplices passiones. Audivit a Domino : *Convertere, Solamitis (Cant. vi. 12).* ⁊ Conversa est ad pacem semel in sæculo, conversa est iterata communione ad gratiam Christi; et ideo pulchra conversio ejus in sæculo, pulcherrimus incessus ejus et volatus in cæum.

67. Unde meretur audire : *Speciosi facti sunt gressus tui in calceamentis, filia Aminadab (Cant. vii. 1),* hoc est, filia principis; b speciosos enim processus habuisti in corpore, tanquam calceamento eo usa, non ut involucro; ut quasi superior et eminentior, quo velles tuum circumferres sine ulla of-

D Decembres anno 375, quotantum ille quadrimus erat. c Rom. edit. et pauci mss., *distillantia myrrha plenam*, quo etiam modo habetur in sacris paginis, et ab ipso et Ambrosio citatur in psal. 118, verum tamen vet. edit. cum mss. pluribus potioribusque nobis cum faciunt. Omnes vero edit. ac mss. in sequentibus satis consentiunt, nisi quod legunt nonnulli mss., *tornata utro.*

d Ultrix Paris. edit., *sanctorum pretiosa, etc.*

e Quidam mss., *dulcedinis et totus desiderabilis.*

f Rom. edit. sola. *certe te impressisti, qui corpore.*

g Ita vet. edit. ac mss. nisi quod pro *communione* legitur in quibusdam *communitio* : at Rom. edit. locum sic offert : *Convertere ad pacem. Semel in sæculo conversa est, conversa est iterata communione.*

h Omnes edit., *speciosa est enim processu, habitasti in corpore, etc.*; omnes mss. e contrario, ut nos in textu.

fensione vestigium : vel certe sicut calceamentum ^a illud exsolveres, sicut Moyses fecit, cui dictum est : *Solve calceamentum pedum tuorum (Exod. iii, 5).*

68. Dicit igitur tibi nunc pater Aminadab, ille populi princeps : *Audi, filia, et vide quoniam concupivit rex speciem tuam (Psal. xlv, 11).* Speciosi ergo facti sunt gressus tui in calceamentis, filia Aminadab. Moduli femorum tuorum similes torquibus (Cant. vii, 4), hoc est, consonans sibi in omnibus factis tuis gratia atque moderatio, magnorum æquavit insignia triumphorum. Denique moderatione tua et tranquillitate pacifica nec Gallia hostem sensit, et Italia hostem repulit, qui ejus finibus imminabat. ^b Torques autem insignia esse victoriæ dubitari non potest, cum ii qui in bello **1192** fortiter fecerint, torquibus honorentur.

69. *Umbilicus tuus crater tornatilis, c non deficiens mixto. Venter tuus aceruus tritici muniti inter lilia. Cervix tua sicut turris eburnea. Oculi tui sicut stagna in Ezebon (Ibid., 2 et seq.).* Bonus umbilicus animæ, virtutum omnium capax, sicut crater ab ipso fidei auctore tornatus. Sapientia enim in cratere miscuit vinum suum, dicens : *Venite, edite panes meos, et bibite vinum, quod miscui vobis (Prov. ix, 5).* ^d Umbilicus ergo iste tornatus omni decore virtutum non deficit mixto. Venter quoque ejus non solum justitiæ velut frumentario cibo replebatur, sed etiam ^e gratia suavitateque florebat sicut lilium. Cervix quoque ejus candida et pura, jugo Christi sponte subjecta, cogitationes rationabiles, fidei odor, circumcisionis attentio, ornatus capitis gloriosus; quod non regalia diademata, sed Dominici sanguinis insignia coronarent.

70. Merito tamquam rex peccati victor, et cœlesti corona redimitus ascendit, cujus animæ dicit Deus Verbum : *Quam pulchra et suavis facta es, charitas, in deliciis tuis (Cant. vii, 6)!* Pulchra per virtutis decorem, suavis per gratiam. Procera sicut palma, quæ vivacens est præmium.

71. Huic ascendenti animæ Gratianus frater occurrit, et complexus eam dicit : *Ego fratri meo, et super me conversio ejus (Ibid., 10);* vel quod sibi eum cupiat inbærere, vel quod pietate fraterna quasi advocatus assistat, dicens conversionem ejus etiam suæ gratiæ præferendam.

72. *Veni, inquit, frater meus, exeamus in agrum, requiescamus in castellis, diluculo surgamus in vineas*

A (*Ibid., 11, 12*), hoc est, venisti eo ubi diversarum virtutum fructus pro singulorum meritis deferuntur, ubi abundant meritorum præmia. Exeamus ergo in agrum, in quo non vacuus labor, sed secundus proventus est gratiarum. Quod in terris seminasti, hic meto : quod ibi sparsisti, hic collige. Aut certe veni in illum agrum, qui est odor Jacob, hoc est, veni in gremium Jacob, ut sicut Lazarus pauper in Abraham sinu, ita etiam tu in Jacob patriarchæ tranquillitate quiescas; sinus enim patriarcharum recessus quidam quietis æternæ (Luc. xvi, 22). Merito ergo Jacob ager est fructuosus, sicut Isaac patriarcha testatus est dicens : *Ecce odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus (Gen. xxvii, 27).*

B 73. *Requiescamus, inquit, in castellis (Cant. vii, 11),* ostendens illic esse requiem tutiorem, quæ septo relictis refugii munita atque vallata, non exagiletur sæcularium incuribus bestiarum.

74. *In foribus inquit, nostris omnes fetus veterum : nova et vetera, frater meus, servavi tibi (Ibid., 13).* ^f *Quis dabit te, frater, fratrem mihi, lactentem ubera matris meæ? Inveniens te foris, osculabor te;*

1193 *et quidem non spernent me : assumam te, et inducam te in domum matris meæ, et in secretum ejus quæ concepit me. Potum dabo tibi a vino operosius inveniendi, a fluxu malorum granatorum meorum. Latus ejus sub caput meum, et dextera ejus complectetur me (Cant. viii, 11 et seq.).* Promittit fratri augustæ memoriæ Gratianus præsto sibi fructus diversarum esse

C virtutum; ^g fuit enim et ipse fidelis in Domino, pius atque mansuetus, puro corde. Fuit etiam castus corpore, qui præter conjugium nescierit feminæ alterius consuetudinem.

75. Ideo in foribus sedis suæ habet fructus paratos, nec longe petendos. Offert quæ servaverit fratri nova et vetera, hoc est, et Testamenti veteris, et Evangelii sacramenta, et dicit : *Quis dabit te, frater, fratrem mihi lactentem ubera matris meæ, hoc est, non*

quicumque te, sed Christus, illuminavit gratia spiritali, ille te baptizavit, quia humana tibi officia defuerunt. Plus adeptus est, qui minora te amissis credebas. Quæ sunt ubera Ecclesiæ, nisi sacramenta baptismatis? Et bene ait, *lactentem*, quasi eum qui baptizatus lactis nivei succum requirat. *Inveniens*,

D inquit, te foris, osculabor te, hoc est, extra corpus te reperiens, osculo mysticæ pacis amplectar. Nemo

^a Vet. edit. cum mss. aliquot, *illud exsolvere*; Rom. edit. cum aliis nonnullis mss., *illud exsolve*; melius cæteri cod., *illud exsolveres*.

^b Inter præmia, quibus victores milites donabantur, fuisse etiam torques proditum reperies apud J. Lipsium lib. v de Milit. Rom., dial. 17.

^c Mss. aliquot, hic et infra, *non deficiens musto*; melius reliqui, et cunctæ edit. *non deficiens mixto*; LXX, *μη ὑστερούμενος χράμα*. Continuo etiam post, nonnulli mss. pro *muniti* legunt *minuti*, sed jam dictum est de hac lectione.

^d Codex Remig., *Ergo umbilicus si stet ornatus*, etc.

^e Ita mss. ad unum, nisi quod *sicut prætermitti-*

tur in bene multis : edit. autem, *gratia maritum quæ florebat*, vet. etiam edit. omittunt, *sicut*. Quod vero habetur paulo infra in omnibus edit. ac mss. aliquot, *cogitationes rationabiles*, etc., non pauci mss. ita exhibent, *cogitationes rationabiles fidei, odor circumcissionis, attentio ornatus, caput gloriosum*. Minus concinne.

^f Rom. edit. sola hic et infra : *Quis dabit te fratrem*. Biblia sancta *fratrem* omittunt.

^g Non unus Ambrosius virtutes Gratiani celebravit, neque enim de ipsis minora quam ille prodiderunt Rufinus lib. ii Hist. cap. 43. Paulinus Aquileiensis lib. xii Hist. et Ausonius in Panegyrr.

te spernet, nullus excludet, in penetralia te et arcana Ecclesie matris inducam, et in omnia secreta mysterii; ut bibas poculum gratie spiritualis.

76. Amplexatus igitur fratrem, deducere eum cepit ad propriam mansionem: * et quia pio officio ad ulteriora processerat, cum fratre cepit ascendere, petens ut sibi et fratri major illic charitas augeatur; eo quod vitia humana defecerant, invidia atque jactantia, quae in plerisque solent fraternae pietatis jura vacuare.

77. Videntes eos vel angeli, vel altae animae, quae-runt ab iis, quae veluti comitatu suo fratres hos et officio deducebant, dicentes: **1194** *Quae est haec quae ascendit candida, innitens super fratrem suum* (Cant. viii, 5)? Nec nos quidem dubitemus de meritis Valentiniiani, sed jam credamus vel testimoniis angelorum, quod deteresa labe peccati, ablutus ascendit, quem sua fides lavit, et petitorio consecravit. Credamus et siout alii habent, quia *ascendit a quarta*, hoc est, ex hoc arido et inculco loco ad illas florulentas delectationes, ubi cum fratre conjunctus aeternae vitae fruitur voluptate.

78. ^b Beati ambo, si quid mea orationes valebunt! nulla dies vos silentio praeteribit, nulla inhonoratos vos mea transibit oratio, ^c nulla nox non do-

^a Mss. plerique, et quia pro officio. Minime male.

^b Hic allusio manifesta est ad illos duos Virgilii versus e lib. vi Aeneid.:

Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
Nulla dies unquam memori vos eximet aeo.

^c Nonnulli mss., *nulla vox*: melius alii, et edit., *nulla nox*; hic enim spondet sanctus Praesul non solum interdiu, verum etiam noctu pro Valentiniiani quiete oraturum. Cum porro tot sint loci et in libris de Excessu Satyri, et in hac sequentique Oratione, quibus precum ac sacrificiorum pro vita functis institutorum usus asseratur, ut tamen alii abessent, hic unus sufficeret astruenda eidem veritati. Sed non solus Ambrosius illam testatur: alii quoque Patres eo concurrunt tanta frequentia, ut heterodoxi, antiquitatem ejusdem usus agnoscere coacti, tantum modo effectum ac finem ipsius obscure variisque strophis implicare conati sint. Respondebant hi quidem olim communi ac sui temporis opinioni Patres cessasse; verum cum a fide videretur omnino alienum, ut illi viri tam claris christianae religionis luminibus illustrati, tantoque illius ab omni labe ac macula vindicandae desiderio inflammati, hunc errorem, si quidem error hic esset, non deprehendissent, aut deprehensum ignava et turpi praevagatione non tam dissimulassent, quam confirmassent; a rectoribus deserta fuit ea responsio. Itaque Angli editores Querum Cypriani, ut hujus sancti auctoritatem hac in re eluderent, multum sed in vanum laboraverunt. Locus est ex epist. 4 illorum edit. ubi vir sanctus hoc modo scribit: *Quod episcopi antecessores nostri censuerunt, ne quis frater ad tutelam vel curam clericum nominaret: ut si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione ejus celebraretur*. Ex his autem verbis clarum est a Cypriano, ejusque decessoribus locum aliquem, in quo animae vivorum precibus juvarentur, admissum esse. Quid ad hoc editores? Concedunt quidem orationes oblationesque in fidei, spei et charitatis tesseras mortuorum ergo fieri solitas, negant vero easdem in illorum subsidium, aut ab ardoribus purgatorii ignis refrigerium fuisse institutas. Verum ut eorum responsionem mente sanctorum Patrum plane abhorreere demon-

straremus, quamvis abunde esset si lectores vacuo animo, et ab omnibus praeviciis expedito indicatos Ambrosii locos expendere tantum juberemus, nihilominus tamen duos ^e Patribus graecae latinque Ecclesiae adducere juvat, quorum sententiam opinionem Anglorum opponamus. Primus erit Epiphanius, qui Ilar. 75, num. 3, Aerii errores enumerans, hujus haeretici verba sic refert: *Pergit deinde; et quae ratio est, inquit, post obitum mortuorum appellare nomina? Nam ut ritus oret, aut in pauperes bona sua dispenset, quid ex hoc tandem ad mortuum redit?* etc. En opinionem protestantium inter haereses relatum ab Epiphano. Sed parum esset, nisi catholicam sententiam constitueret; unde ut precum pro mortuis fructus declaret, illa subiungit: *Nam et justorum pariter et peccatorum mentionem facimus: peccatorum quidem, ut iis a Domino misericordiam impleremus: justorum autem...* ut D. J. Christum singulari quodam honore prosequentes, ab caeterorum hominum ordine segregemus, etc. Habetis doctrinam orthodoxam clare atque distincte expositam. Attamen adhuc apertius illam Augustinus explicat cap. 110 Enchir., num. 29, ubi postquam asseruit negandum non esse defunctorum animas pietate suorum viventium relevari, cum pro illis sacrificium mediatoris offertur, vel eleemosyna in Ecclesia fiunt, quinam illi sint quibus ea profutura credantur, docet. Mortuis igitur in tres classes distinctis, quarum prima est valde bonorum, ultima valde malorum, quibus utrisque preces et orationes prodesse negat, addit medium quendam ordinem esse nec valde bonorum, neque rursus valde malorum, quibus vivorum pietas prodest: oblationes igitur et eleemosynas pro valde bonis esse gratiarum actiones, pro non valde malis propitiations. pro valde malis qualescumque vivorum consolationes. Neque dixeris Ambrosium nostrum de Valentiniiano tanquam jam beato hic passim loqui; non enim aut de beatis, aut de Satyri, Theodosiive beatitate aliter venit intelligendus, nisi quasi qui pia quadam credulitate ductus loquatur; cui remunerationem praesumo, inquit num. 47. Quae quidem pia persuasio quominus etiam nunc pro bene multis demortuorum preces offeramus, nihil prohibet.

79. Quomodo ceciderunt patentes? Quomodo uterque super illa Babylonis ceciderunt flumina? Quomodo rapidiora ^d utriusque vitae suere curricula, quam ipsius Rhodani sunt fluentia? O mihi Gratiane et Valentiniane speciosi et charissimi, quam angusto vitam sine clausistis! quam proxima vobis mortis fuere confinia! quam sepulcra vicina! Gratiane, inquam, et Valentiniane, in vestris nominibus adhærere juvat, atque delectat in vestri commemoratione requiescere. O omnibus Gratiane et Valentiniane speciosi et charissimi! Inseparabiles in vita, et in morte non estis separati (II Reg. 1, 25). Non vos diserevit tumulus, quos non discernebat affectus.

^d Nonnulli mss. utrisque viris suere curricula?

1195 Non causa mortis separavit, quos pietas una jungebat. Non virtutum distantia dispares fecit, quos religio una fovebat. Super columbas simpliciores, super aquilas leviores, super agnos clementiores, super vitulos innocentiores. Gratiani sagitta non est revera retro, et Valentiniani justitia non fuit vacua, nec inanis auctoritas. Quomodo sine pugna ceciderunt potentes?

79. Doleo in te, fili Gratiane, suavis mihi valde. Plurima dedisti tue pietatis insignia. Tu me inter tua pericula requirebas, tu in tuis extremis me appellabas, meum de te plus dolebas dolorem. Doleo etiam in te, fili Valentiniane, speciosus mihi valde. Deciderat amor tuus in me, sicut amor pignoris. Tu per me putabas eripi te periculis: tu me non solum ut parentem diligebas, sed ut redemptorem tui, et liberatorem sperabas. Tu dicebas: Putasne, **1196**

^a Omnes edit. ac pauci mss., *Et quia nemo: plures vero et probatiores, Domine, etc.*

A videbo patrem meum? Speciosa de me voluntas tua, sed non efficax præsumptio. Hei mihi vana spes in homine! sed tu in sacerdote Dominum requirebas. Hei mihi quod voluntatem tuam non ante cognovi! Hei mihi quod non clanculo ante misisti! Hei mihi qualia amisi pignora! *Quomodo ceciderunt potentes, et perierunt arma concupiscenda* (II Reg. 1, 27)?

80. ^a Domine, quia nemo habet, quod alii plus deferat, quam quod sibi optat; non me ab illis post mortem separes, quos in hac vita charissimos sensi. *Domine, peto ut ubi ego fuero, sint et illi mecum* (Ioa. xvii, 24); ut vel illic eorum perperua copula fruat, quia hic uti eorum diuturniore conjunctione non potui. Te quaeso, summe Deus, ut charissimos juvenis matura resurrectione ^b suscitares et resuscitares; ut immaturum hunc vite istius cursum maturiores suscitacione compenses. Amen.

^b Ita mss. prope ad unum: edit. autem, et immaturum . . . . matura resurrectione compenses.

IN ORAT. DE OBITU THEODOSII IMP. ADMONITIO.

Postquam Theodosius Magnus diem obiit Mediolani, Honorius ejus filius, quem ultimo affectus morbo et Oriente ad se acciverat, corpus illius Constantinopolim referri constituit, ut in sepulcro superiorum imperatorum ibidem conderetur. Quamobrem ut memoriae paternae, priusquam inde corpus amoveretur, justis persolveret, quadagesimo die a Caesaris obitu ejus parentalia more solemniter curavit celebranda. Dum igitur illi principi supremi honores exhiberentur, Ambrosius, praesente eodem Honorio, quem Occidentis imperatorem pater instituerat, hac oratione demortui virtutes commendavit.

Ducto exordio a prodigiis quae videbantur Theodosii mortem praenuntiasse, illum non regno excidisse, sed terreni loco caeleste accepisse affirmat (*Num. 1*). Subdit (*Num. 2*) filiorum ipsius lugendam non esse orbitatem, cum virtutum suarum haereditatem, gratiam Christi, et militum fidem illis reliquerit. Mox pergit illa funebri, qua patrem die quadagesimo prosequeretur Honorius, cum honoribus a Josepho cadaveri paterno exhibitis comparata (*Num. 3 et seq.*), feliciter Jacobo ostendit fuisse Theodosium, qui perperua tyrannos atque idololatram prostravisset. Inde (*Num. 5 et 6*) ad principis veniens testamentum, per ille et subditis tributorum relaxationem, et illis qui pro Eugenio arma tulerant, veniam concedebat; ex hoc colligit ab illis omnibus imperatoris sui beneficia in filiis ejus remetienda. Sub quae conversus ad milites, ut quemadmodum eos fides Theodosii defenderat, ita et ipsi fide sua filiorum ejus adolescentiam defendat, exhortatur (*Num. 7 et seq.*), eosdem cum victoriae ex Eugenio divinitus relatae, tum variarum tanti principis virtutum memoria instigans (*Num. 12 et seq.*). Adjungit autem (*Num. 15 et 16*) Arcadium atque Honorium non minoris aetatis esse, quam Josias et Asa, quando regimen populorum capessiverunt; futurum vero et illis tanto uberius praesidium impetret a Deo Theodosius, quanto praeter horum parentibus majori pietate excoluerat. Tum instituta psalmi cxiv expositione (*Num. 17 et seq.*), illum ad illustrandas ejusdem imperatoris virtutes adhibet (*Num. xxv, et seq.*), nimirum pietatem ejus, clementiam, justitiam et summam in subeundis publicae poenitentiae iugo humilitatem: quibus et alias quasdam quae suam in ipsum benevolentiam charitatemque pellegerant (*Num 53 et seq.*), ubi subjunxit, communem pro illo precationem et memoriam psalmi versibus concinnatam pronuntiat (*Num. 56 et seq.*), etiamsi passim testetur eundem virtutum suarum praemiis in caelo frui. Beatum illic eum esse affirmat, quod Gratiani, aliorumque liberorum et uxoris Facillae consortio jam potiatur sicut etiam Constantini christianorum imperatorum primi, quo sub principis a sancta Helena ejus parente Dominicæ crucis lignum detectum est (*Num. 39 et seq.*). Hujusce ligni praesentia fractam esse tyrannorum insolentiam, confirmatamque christianorum Caesarum fidem ac pietatem dicit: in primis vero Gratiani et Theodosii, quorum gloriam ei qua vivi floruerant, longe praestare asseverat (*Num. 52*). Denique (*Num. 53*) ubi demonstravit Theodosium gravi iugo pressum fuisse, primo cum pater ejus crudeli morte affectus fuit, iterum cum imperii pondus in se suscepit, postremo cum Maximum ac Eugenium bello adhortus est, Honorium postea consolatur (*Num. 54*), quod ipsi per publicam non liceat utilitatem perternum corpus prosequi Constantinopolim, quo illud nobilissima pompa referendum esse, ac cum ardeat felicem tam Augusto pignore futuram praedicat (*Num. 55*).

Huic orationi praefigitur in codicibus quibusdam haec epigraphe, *Psalmus cxiv, in Obitu Theodosii imp*